

EĞİTİMDE BÜROKRASI ELEŞTİRİSİ VE BÜROKRASİDE AHLÂK EĞİTİMİ AÇISINDAN ÇALIKUŞU ROMANI

Refika ALTİKULAÇ DEMİRDAĞ*

Ali ALTİKULAÇ**

Özet

Reşat Nuri Güntekin'in (1889-1956) *Çalığışu* (1922) adlı romanında bürokrasi eleştirilmektedir. Gereksiz kırtasiyecilik, bireyin dışlanması, bürokrasinin kişisel menfaatlere alet edilmesi gibi meseleler vurgulanmaktadır. Yazar, bürokrasiyi eleştirirken aynı zamanda nasıl olması gerektiğini de göstermektedir. Öncelikle kurumların işleyişini düzenleyen kanun ve nizamlar insan faktörünün değişken koşullarını göz önünde bulundurmalı mıdır? Bu sorunun yanıtını romanda bulabiliriz. Romanın kahramanı Feride, öğretmen olmak istediği andan itibaren bürokrasinin emrine girmiş olmaktadır. Onun hayatının çeşitli safhalarında bürokrasi ile karşılaşmış ve bürokrasi karşısında ezildiğini romanda gözlemleriz. Yazar, kahramanı ile bürokrasi arasında kurduğu bu ilişkiyi okura bazı mesajlar iletmek için kullanır. Öncelikle eğitimde bürokrasi gereksiz kırtasiyeciliği dışlamalıdır. Doğru ile yanlış arasındaki farkı ise bazen duygulara danışarak belirlemelidir. Kısacası "vicdan" faktörünü göz önünde bulundurmalıdır. Bu çalışmada, romanda yazarın "vicdan" ve "acımak" kavramlarını bürokrasi ile nasıl ilişkilendirdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*, bürokrasi, vicdan

Giriş

Türk Edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* adlı romanı millî eğitimin ilk ve orta düzeyinde belki de en fazla okutulan kitaplardandır. Kitapta, eğitimde bürokrasinin yanlış işlediği ve bu yanlış işleyişe ahlâki değer eksikliğinin sebep olduğu mesajı okura iletilmek istenmektedir. Edebî eserler yoluyla öğrencilerin bazı davranışları benimsemelerinin ve ilerleyen yaşlarda bu bilgileri hayatlarına aktif olarak yansıtılabilmelerinin pratikte nasıl neticeler doğurduğunun belirlenmesi güç olabilir. Eğitim sistemimizin daha ilk kademelerinde Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* romanının mesajları çocuklara ve gençlere romanın okutulması yoluyla verilmeye çalışılmıştır. Romanın okunmaya başladığı günden beri dönün gençleri, bugünün bürokratları olan okurların mevcut durumu düzeltmeye yönelik çabaları romanın itici gücüyle bir sonuç doğurabilmiş midir? Bugün hâlâ eğitimde bürokrasi konusu tartışılan ve halledilmeye çalışılan bir meseledir. Bu meseleyi Reşat Nuri Güntekin nasıl ele almış, nasıl bir eleştiri getirmiş ve arzuladığı siste-

* Yrd. Doç. Dr.; Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

** Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,

min temelini neye dayandırmıştır? Her ne kadar Güntekin¹, pek çok romanında bu konuya değinmiş olsa da çalışmamızda *Çalılık* adlı romanı temel alınarak bu soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız.

Bürokrasi denilince toplum olarak aklımıza pek de hoş olmayan şeyler gelmektedir: “Kırtasiyecilik, sorumluluk almaktan kaçınma, işlerin yavaş yürütülmesi, keyfi kararlar alma, hatta idari yoldan baskı yapma” (Terzi, 2012, 13). Oysa bürokrasi Raymond Williams’a göre şöyle ortaya çıkar: “Önceleri Fransızcada çalışma masalarını kaplamak için kullanılan örtü anlamında kullanılan bureau kelimesi 18. yüzyıl birlikte İngilizcede iş yeri anlamında kullanılmış, buralarda çalışanların siyasal hayatta daha baskın olmasıyla birlikte bürokrasi, siyasal olgulara işaret etmeye başlamıştır.” (Aktaran: Şat, 2009). Bugün bu kavram bize devlet dairelerinde çalışan “görevliler eliyle yönetim ya da büroların keyfi olmayan kurallara dayanan yetkisi” anlamını çağrıştırmaktadır. Pratikte ise yaşamlarımızdaki kimi örneklerden yola çıkarak bugün hâlâ birçok insan tarafından “gereksiz kırtasiyecilik” anlamını kasteden bir ironi ile kullanılmaktadır. Bu ironinin nedeni bürokrasinin insanların hayatlarını kolaylaştırıcı olduğu yönündeki inancın kaybedilmiş olmasıdır. Her yeni yönetimin kadrolara kendi bürokratlarını yerleştirilmesi ve bürokratların çoğu zaman bürokrasiyi kendi siyasal faydaları için kullanma eğiliminde olmaları bu düşünce tavrını ortaya çıkarmıştır. Oysa, “Weber’e göre modern toplumun yasal-ussal bürokrasi olmadan ayakta kalması imkânsızdır. Yasal-ussal bürokrasi, şahsi duygular ve siyasallaşmadan arınmış bir kurumdur. Bu nedenle her türlü siyasal iktidara aynı verimlilik ve aktiflikte hizmet verir.” (Terzi, 2012, 14). Bu fikri sosyal hayatımızda ne kadar benimsediğimiz meselesi ise tartışmaya açıktır. Max Weber, “Memurlar aynı zamanda otoritenin de temsilcileridir. Bir idarî konumun ya da idarî memurlar grubunun katılımı “yönetim yetkisini” oluşturur.” (Weber, 2005, 33) der. “Weber’e göre yasal egemenlik, yasal ve akılcı bir sürecin gereği uyulması gereken kurallar bütünüdür. Hukuk kurallarının kaynağı doğaüstüçülük ya da duygusallık değil, belirli tanım ve ölçülerden oluşan soyut bir evrendir.” (Şat, 2009, 4).

Çalılık’nın yazıldığı dönemi göz önünde bulundurduğumuzda bürokrasi eleştirisinin Osmanlı’nın son dönemine ilişkin olduğunu söyleyebiliriz:

“Osmanlı bürokrasisi 19. yüzyıla kadar, pratik ve oldukça süratli işleyen bir yapı içindeydi. Kalemlerdeki muameleler genellikle bir belge üzerinden yürütülürdü. Belge muamele olunacak kalemlere sırasıyla gönderilir, buralarda gerekli işlemleri yapılır ve aynı belge üzerinde sonuca varılırdı. (...) Diğer taraftan nezâretler döneminin başladığı Tanzimat’ın hemen öncesi ve Tanzimat sonrası dairelerin işleyişindeki bürokrasi karmaşık bir hal almış, dairelerin sayısı artmış, muameleler çoğalmış ve gereksiz iş yükü ile dairelerin iş yapma kapasiteleri iyice düşmüştür.” (Terzi, 2012, 450-51)

Son dönem Osmanlı bürokrasini değerlendiren Erkan Tural da Osmanlı aydınlarının “görevini sadece sadakat anlayışından hareketle yapan ve hayatını Saray’ın ellerine terk eden Abdülhamit Dönemi’nin bürokratik kültürü, Batı ile yakın temasta olan Jön Türklerin üzerinde de çok durdukları konulardan biri olmuştur” der (2009, VII). Kanun ve nizamların uygulanmasını katı bir titizlikle önemseyen anlayışın, sadece kanun ve nizamlara dayalı uygulanmaların iyi sonuçlar alınmasına yet-

¹ Reşat Nuri Güntekin’in eserlerinde eğitim hakkında bakınız, UÇAN, Hilmi (2007), “Çocuk, Aile, Okul Üçgeninde Reşat Nuri Güntekin’in...”

meyeceğini görmesi gerekir. Aslında bugün bile tartışılması gereken konu bu noktada ortaya çıkmaktadır: Kanun ve nizamların uygulanışı sırasında insan faktörü ne kadar göz önünde tutulmalıdır? Hüseyin Çelik, İttihatçıların sözde yönetiminin ve bu dönemin bürokrasisinin eleştirisinin bu romanda bulunduğunu belirtmekte (Çelik, 2000, 51), ve Birol Emil'in şu sözlerini aktarmaktadır: "Bu tipler ve bu sahneler, sadece Nezaret çevresinde, Feride'nin ilk meslek tecrübesi değil, 1910'lar Türk Maarifinin en yüksek makamı hakkında da bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca romanın zenginliğini yapan unsurlardan birinin de bunlar olduğu söylenebilir" (Aktaran: Çelik, 2000, 59).

Bu sorunlar Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, plansızlık 1960'lı yıllara kadar devam etmiştir (Terzi, 2012, 451). Aslında teknolojinin hayatın pek çok alanında kolaylık sağladığı bugün de bürokrasiden şikâyetlerin devam ettiğini söyleyebiliriz. Françoise Dreyfus, "Memurluğun kurumsallaşması, her ülkedeki karmaşık ve kesintili bir sürecin ürünüdür. Toplumsal gruplar ve düşünce akımları bu süreçte dâhil olmuşlardır." (Dreyfus, 2007, 20) der. Kurumsallaşma, Osmanlı'dan başlayarak karmaşık bir biçimde devam ederken, bireysel tarihimizde de bu kurumsallaşmanın yapılanışına pratikte şahit oluruz. Romanın kahramanı Feride de bu kurumsallaşmaya dâhil olurken hem ona ait olmakta hem de bireysel farklılıklarıyla kurumsallaşmayı parçalamaktadır. Çünkü Feride de, kurumların işleyişini düzenleyen kanun ve nizamların insan faktörünün değişken koşullarını göz önünde bulundurmasının gerekli olup olmadığı meselesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Çalıkuşu Feride'nin bürokrasiye dâhil olurken aynı zamanda nasıl ayrıldığını romandan örnekler vererek çözümlenmeye çalışalım.

Bürokrasi Eleştirisi

Çalıkuşu Feride'nin bürokrasi ile ilk karşılaşması onu hayal kırıklığına uğrattır. Feride, diplomasının kendisine rahatlıkla bir öğretmenlik sağlayacağını düşünürken aslında bürokrasinin ağır çarklarının ezici gücünü tanımadığını kısa sürede anlar:

"- Ne yapacaksınız Nazır Bey'i? dedi.

- Hocalık isteyeceğim, dedim.

O, bıyıklarının ucunun ne şekil aldığını görebilmek için dudaklarını büzüp cevap verdi:

- Böyle şey için Nazır Bey rahatsız edilmez. Git, dairesine söyle. Usulü dairesinde muamele yap." (Güntekin, 2008, 160)

"Usulü dairesinde muamele" yapmak söylendiği kadar kolay değildir. Öncelikle usul denilen şey nedir? Feride bunu anlamaya çalışırken karşısına çıkan başka bir muallime ona işin özünü kısaca anlatır:

"- Meslekte müptedi olduğunuz görülüyor. Nezarete tanıdığınız kimse yok mu? dedi.

- Hayır. Belki bir tanıdık vardır ama bilemiyorum, dedim, fakat buna ne lüzum var? (...)

- Bunu daha sonra anlarsınız kızım, dedi." (Güntekin, 2008, 161)

Romandan alınan yukarıdaki diyalog hakkında Hüseyin Çelik, “bir yanda tecrübe ve realizm; öte yanda toyluk ve idealizm...” değerlendirmesini yapar (Çelik, 2000, 53). Aslında tecrübeyle toyluğun, idealizmle realizmin tezat oluşturması hayal kırıklığını yaratan nedendir. Bürokraside işlerin yürümesi için tanıdıklarının olması gerekmektedir. Reşat Nuri, pek çok eserinde bu konuyu eleştirdiği gibi müfettişlik yıllarında Anadolu’da karşılaştığı insanlarla ilgili izlenimlerini anlattığı kitabında da bu konuya değinir. Gittiği yerlerde rastladığı köylü, fakir, düşkün insanların kendisinden bazı işleri için tavsiye mektubu istemelerini acıyla karşılayan yazar şu satırları yazar:

“En cahil insan tavsiye kelimesini biliyor, söylüyor.

Tavsiye isteyene hakkında, ehliyetinden büyük tavsiye olmayacağını, elinde herhangi neviden bir nüfuz ve kudret bulunan insanın hatır, gönül, tavsiye, iltimas denen şeylerden daha derin bir şeye de itaat edebileceğini söylediğimiz vakit, sizinle açık konuşmağa cesaret edecek bir insan değilse, acı bir gülümseme ile boynunu büküyor.

Memleketin bu eski hastalığından yeni yetişen çocukları olsun korumak için bilmem ki ne yapmalı?” (Güntekin, 2012, 22)

Aslında yeni yetişen nesillerin bu hastalığa yakalanmaması için Güntekin bir şeyler yapmıştır. Romanlarında anlattığı hikâyelerde, doğru davranışların örneklenmesini sağlamıştır. *Çalılık*’nda Feride’nin bin bir güçlkle aldığı vazifeyi bir takım oyunların neticesinde kaybetmesine okurun bir tepki geliştirmesi gerekir. Feride gittiği B... vilayetinin merkez rüştiyesine coğrafya ve resim muallimi olarak atanmıştır. Fakat Gelibolu’dan gelen başka bir muallime de aynı göreve atanmıştır. Resmî olarak görev Feride’nin hakkı olsa da ona düzenlenen bir oyun neticesinde Feride hakkında vazgeçer.

“Akşama doğru iş bütün tafsilatıyla anlaşıldı. Maarif müdürü, Huriye Hanım’ı tutuyormuş. Nezarete yazdığı tezkerede onun daha kademli bir muallim olduğunu ileri sürerek benim başka bir yere kaldırılmamı istemiş. Fakat, nezaret, nedense beni bırakıp ortağımı ileride açılacak başka bir yere göndermeyi muvafık görmüş.

Dün akşam gelen emir üzerine maarif müdürü, Rüştiye Müdiresi ve galiba Huriye Hanım’ın Rumeli’den hemşehrisi olan muhasebe müdürü geç vakit bir toplantı yapmışlar, beni bir köye atıp yerime Huriye Hanım’ı alkoymak için bir plan tertip etmişler.

Huriye Hanım’ın maarif müdürlüğü koridorunda benimle karşılaşması evvelden hazırlanmış bir şeymiş. Hatta o ak sakallı hocayı bile, mahsus getirmişler. (...) Ben bunları öğrendikçe şaşırıyorum, saçlı sakallı bir büyük memurun, bu kadar safvetle beni aldatmasını bir türlü aklıma sığdıramıyordum.” (Güntekin, 2008, 205)

Romanın bu bölümünden, yalanın kötü olduğu, bürokrasinin menfaatlere alet edilmemesi ve bir insanın vicdanı yüzünden kötü durumlara düşürülmemesi gerektiği gibi sonuçlara ulaşabiliriz. Bunların ardından ise okurun bu haksızlıkları yapmama ve yapılmasına izin vermeme kararını alması gerekir. En azından yazarın beklentisinin bu yönde olduğunu söyleyebiliriz. Öyleyse Reşat Nuri, gelecek nesillerin bu türlü hastalıklardan sakınılması için romanlarında hem bir eleştiri geliştirmekte hem de bu eleştiri aracılığıyla doğru davranışların neler olduğunu göstererek okuru eğitmeye çalışmaktadır. Roman, hikâye ve şiir gibi sanat eserlerinin eğitimde işlevlerinin ne dereceye kadar etkili olduğunu tam olarak tespit edemeyebiliriz. Bunun yanı sıra Reşat Nuri gibi çok okunan bir yazarın eğitim sistemimizdeki yerinin ne kadar etkili olduğunu düşünmeliyiz. Aşağı yukarı aynı konu yazarın *Acımak* (1928) adlı roma-

nında da vardır. Orada da roman kahramanı Mürşit, Sivas'a kaymakam olarak atanmış ama iyi huylu, uysal bir kişiliği olduğu bahanesiyle yerine daha kıdemli biri tayin edilmiştir. Abdülkadir Hayber, "Oysa âmirlerin görevi, böyle dürüst ve çalışkan gençleri koruyup kollayarak lâıyk oldukları ve hak ettikleri yere getirmek olmalıdır" (1993, 342) der. Öyleyse, bu mesaj da oldukça net biçimde okura sunulmaktadır. Fethi Naci, Reşat Nuri'nin bu romanında bürokrasiden umudunu kestiğini söylemektedir (2003, 13). Oysa romandaki Mürşit, bürokrasi karşısında yenilmiş bir adam olsa da kızı Zehra geleceğin parlak umududur. Olması gerekeni gösteren yeni model, acımayı da öğrenmelidir. "Acımak" kabiliyetinden yoksun Zehra'nın erdeminin zalimliğe dönüştüğünü gözlemleriz romanda (Altuğ, 2005, 165). Bu eksikliği maarif müdürü şöyle anlatır:

"Acımak... Ben insan ruhlarındaki derinliğin ancak onunla ölçülebileceğine kanıyım. Evet, dibi görünmeyen kuyulara atılan taş nasıl çıkardığı sesle onların derinliğini gösterirse başkalarının elemi de bizim yüreklerimize düştüğü zaman çıkardığı sesle bize kendimizi, insanlığımızın derecesini öğretir... Fikrimizce yalnız doğruluk hastalığı, bir hak ve hakikat meselesi etrafında toplanmak kabiliyeti, bir cemiyeti mesut etmeye kâfi gelmez... Bunun için acımak, birbirimizin feryadını, iniltisini duyabilmek de lâzım!..." (Güntekin, 2012, 14)

*Çalıklıuşu'*nda Feride, bürokrasinin katı yüzüyle karşılaştığında "acımak"tan yoksun bir düzenin işleyişini hissedecektir. Feride, öğretmen olarak en ücra bir köye bile atanmaya razı olmasına rağmen² bürokrasinin katı kuralları arasında ezilmek, boyun eğmek, minnet duymak hatta zaman zaman yalvarmak zorundadır. İstidasını hazırladıktan sonra genç bir kâtip ona yardımcı olur:

- Size bugün çok zahmet verdim, dedim. Lütfen bunu nereye götüreceğimi de söyle misiniz efendim?
- Muamele takip etmek güç bir şeydir, hemşire hanım, dedi. İzin verirseniz istidanızla bendeniz meşgul olayım. Siz rahatsız olmayın. Yalnız, arada sırada kaleme uğrayıversiniz.
- Ne vakit geleyim?
- İki, üç gün sonra.

İşin iki, üç gün uzaması canımı sıkıyordu. Fakat, gelgit, tam bir ay sürüklendi. Zavallı Şahap Efendi'nin gayreti olmasaydı, belki daha da uzayacaktı. (Güntekin, 2008, 168-169)

Feride'ye yardım eden bu kâtipin de hâli tavrı, Feride'ye karşı duygusal bir yaklaşımı olduğunu hissettirir. "O, elinde kâğıtlarımla odadan odaya dolaşırken utancımın yerlere giriyor, nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyordum" (Güntekin, 2008, 169) diyerek vaziyetini anlatan Feride, böylece kendisi için zaman ayırmasından dolayı bürokrasiye karşı mahcup olduğunu dile getirmiş olmaktadır. Fakat yine de olumlu bir sonuç alamayacaktır. Çünkü hâlâ bürokrasi karşısında yeterince küçük düşmemiştir. Müdür-i Umumi ile görüşmesi gerekmektedir:

2 Aynı konu yazarın *Yeşil Gece* adlı romanında da vardır. Romanın kahramanı Ali Şahin, İstanbul yerine Anadolu'nun ücra bir yerinde hizmet etmeyi tercih etmektedir. Maarif Şube Müdürü'nün Ali Şahin'i yanlış anlaması ve bir anlamda onu aldatmaya çalışması yazarın eğitimde bürokrasiye getirdiği eleştiri örneklerinden biridir. (Bkz. Yeşil Gece, s.7-13)

Müdür-i Umumi, çatık çehresine bir kat daha dehşet veren siyah gözlük takmış, önünde duran bir yığın kâğıdı birer birer imzalayıp yere fırlatıyor, ak bıyıklı bir kâtip namaz kılar gibi eğilip doğrularak topluyordu.

- Efendim, beni emretmişsiniz, dedim.

Yüzüme bakmadan, sert bir sesle:

- Sabret hanım. Görmüyor musun? dedi.

Ak bıyıklı kâtip, kaşları ve gözleriyle işaret ederek beklememi anlattı. Ayıp bir şey yaptığımı anlayarak birkaç adım geriye çekildim, paravanın yanında beklemeye başladım.

Müdür, kâğıtları bitirdikten sonra gözlüğünü çıkardı, mendiliyle camlarını silerek:

- İstidânız reddedildi. Zevcenizin hizmeti otuz yılı bulmuyormuş, dedi.

- Benim mi efendim, dedim, bir yanlışlık olmasın?

- Sen Hayriye Hanım değil misin?

- Hayır, ben Feride'yim efendim.

- Hangi Feride? Ha, aklıma geldi. Maalesef sizinki de öyle." (Güntekin, 2008, 170)

Romandan alınan yukarıdaki bölümden Feride'nin bir kâğıt parçası, diğer isimlerle karıştırılan herhangi bir isim, bir ayrıntı olduğunu da hissetmesi gerektiği sonucunu çıkarıyoruz. Sonunda minnet duymak, eğilmek ve kendi kimliğinden çıkmak zorundadır. "Peki ben ne olacağım?" diye sorduğunda Müdür-i Umumi, "Artık orasını da, müsaadenizle, kendiniz düşünün, dedi. Bu kadar meşguliyet arasında, bir de sizin ne olacağınızı düşünmeye kalkarsak vay halimize." (Güntekin, 2008, 170). Oysa kurumun görevi, toplumun dolayısıyla toplumu oluşturan bireylerin menfaatinin düşünmektir. Buna rağmen kurum bireyi göz ardı etmektedir. Feride müdürün sözlerini işittiği o an için, "Ömrümde acısını unutamayacağım dakikalardan biri de bu olacaktır." (Güntekin, 2008, 170) der.

Feride, belki biraz da yalvarmaya benzer ısrarı ile sonunda B... vilayetine tayin edilir. Çünkü hâlâ az da olsa kurumda bireyi önemseyen insanlar vardır. Müdürlerden biri: "Ne yapayım kızım? Ben de söyledim ama varak-ı mihr ü vefayı okuyup dinleyen var mı?"³ (Güntekin, 2008, 171) der. Bürokraside kâğıt önemlidir ama bu kâğıt "varak-ı mihrü vefa" (sevgi ve vefa kâğıdı) değildir. Çelik, romanda bürokrasinin diline de dikkat çekmektedir: "Maarif müdürü konuşmaya başlayınca ağdalı bir Osmanlıca devreye girer" (Çelik, 2000, 56) der. *Çalılık*'nda bürokrasi, sadece ağdalı değil aynı zamanda hükmedici bir üst söylem kullanır. Bu konuşma tarzı bireyi dışlar. Bireyin üstünde bir değer olduğu iddiası taşır. Bu nedenle yazar tarafından eleştirilir. Reşat Nuri Güntekin'in bürokraside asıl eleştiri noktası insana uzak açıdan bakmasıdır. Bu noktada bürokrasinin doğru olarak kabul ettiği durumla, bireyin doğru kabul ettiği durum örtüşmez. Birey için neyin doğru neyin yanlış olduğunu "vicdan" belirlerken, bürokraside kanunlar ve yönetmelikler belirler. Oysa doğru olanı ararken vicdana danışmak en iyi yoldur. Bu fikir de yukarıda *Acımak*'tan aldığımız maarif müdürünün sözlerine dayanmaktadır.

3 "Birçok Dîvan Edebiyatı şâiri tarafından kullanılan bu cümle, bu mısra: 'artık kimsede dostluk, sadakat ve vefa kalmadı, kimse bunları mühimsemiyor' mânâsına gelir" (Devellioğlu, 1999: 1137)

İnsan yaşamının çekirdeğini oluşturan ‘doğru’ ve ‘yanlış’, ‘iyi’ ve ‘kötü’, ‘erdem’ ve ‘kusur’ gibi etik kavramlar insanın dünyevi aktiviteleri üzerinde etkili olmuştur (Sharma, 2003, 23). İnsanoğlunun duyuşsal tarafını duygular, tercihler, seçimler, duygulanımlar, inançlar, beklentiler, tutumlar, takdir duyguları, değerler, ahlak, etik vb. gibi yapılar oluşturur (Bacanlı, 1999, 9). Erol Güngör, “insanın ahlâki davranışında asıl önemli rolü oynayan unsur ahlâkla ilgili bilgiler değil, duygulardır.” demektedir, bu noktadan “vicdan” meselesine ulaşmaktadır (Güngör, 1995, 57): “Vicdan bir kaideler sistemidir; bu sistemin insanın kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında “doğru” veya “yanlış” şeklinde yargılar yapmasına yarar. Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanın kendi benliğine karşı iyi ve olumlu duygular beslemesine yol açar; “yanlış” veya “kötü” sayılan davranışlar ise, suçluluk duyguları yaratır.” (Güngör, 1995, 57). Bu durumda “vicdan” bir anlamda kişinin kendi kendini denetlemesini de sağlar. Bürokraside ise duygulardan söz edilemez. Denetim sadece kâğıt üzerinde, mevcut olanlarla pratik yaşamın uyumlu olup olmaması üzerine kuruludur. Ne Feride’nin, ömründe acısını unutamayacağı dakikalardan birini yaşaması önemlidir, ne de B... vilayetinden bir oyunla uzaklaştırılmış olması... Fakat burada asıl dikkat çekmek istediğimiz nokta, yazarın bürokrasinin diline karşı geliştirdiği eleştiridir. Çelik, “Bürokratik çarktaki işleyişin yavaşlığı, amirin memura, memurun amire ve neticede herkesin birbirine karşı güvensizlik duyması Reşat Nuri’nin tenkit ettiği konular arasındadır” (2000, 68) der. Bu güvensizlik duygusunu yazar aslında sadece romanlarındaki kurmaca yaşamda değil gerçek yaşamında da dile getirmiştir: “Bu istasyonda memleketin en acı bir derdiyle yüz yüzeyim: Memura inanmamak, vazife ve insanlık denen şeyi inanmamak. İstasyon memuru bir çöl ortasında unutulduğunu, arayıp soranı bulunmadığını zannediyor. Köylü, doktorun zengin hastayı, fakir insandan ayırt etmeyeceğine gönlünü kandırıyor.” (Güntekin, 2012, 22).

Reşat Nuri’nin *Çalılıkusu*’ndaki bürokrasi eleştirisi *Acımak* adlı romanında da vardır. Orada sadece eğitimde değil genel anlamda bürokrasinin menfaatlere alet edilmesi eleştirilir. Romanın kahramanı Zehra öğretmenin bahtsız babası Mürşit, bürokrasi karşısında zayıf kişiliği yüzünden mahvolmuş bir adamdır. Mürşit’in karşısında kızı Zehra ise, kaidelere tam anlamıyla riayet ettiği için ve bu konudaki katı tavrından dolayı eleştirilmektedir. Öyleyse, bürokrasiyi sadece katı bir kural koyuculuk olarak değerlendirmemek, belli bir açıdan bireyin durumuna uygun olarak değerlendirmek gerekir, sonucuna ulaşabiliriz. Fakat bu durumda bir kriter sorunu ile karşı karşıya kalabiliriz. Bu noktada Reşat Nuri bizi, “Ahlâki bilgiye bir de ‘duygu’ unsuru eklenmektedir. İnsanı ahlâklık davranmaya iten asıl kuvvet işte bu duygu unsuru, yani ahlâki şuurun ahlâki vicdan haline gelmesidir.” (Güngör, 1995, 65) düşüncesine taşımaktadır. Kriter belirlemenin zor olduğu durumlarda, doğru ile yanlış neye göre ayırabileceğiz? Erol Güngör bu konu hakkında şöyle söylemektedir:

“Bir hareketin ahlâk-dışı olup olmaması konusunda toplumun yargısı ile ferdin yargısı birbirini tutmayabilir. Ahlâki davranış, ferdin vicdanına bağlı olduğuna göre, ahlâk-dışı haller hakkında psikolojik kriter kullanılacaktır: İnsan bir hareketi yanlış kabul ediyor ve onu işlediği zaman suçluluk hissi duyuyorsa, bu hareket ahlâk-dışıdır. Ahlâk terbiyesinin ideali, işte bu ferdi vicdan ile toplum vicdanını uzlaştırmak, yani cemiyetin kötü bulduğu şeyler arasındaki farkı kaldırmaktır. Bu bir idealdir ve hiçbir cemiyette tam olarak gerçekleştirilmesi imkânı yoktur. Fakat ahlâki davranıştaki bozukluklar, çok defa iki kıymet sisteminin çatışmasından değil, ferdin ahlâki şuurundaki kusurlardan ileri gelir.” (Güngör, 1995, 43)

Reşat Nuri'nin eserlerinde, duyguların yeri önemlidir. Selim İleri, yazarın öykülerinde de ilk duygulanım kaynağının sevecenlik olduğunu söyler (1975, 75). Feride'nin çoğu zaman ahlâk ve ahlâk dışı meselesini halletmeye çalışırken duygularına danıştığını yani vicdanını dinlediğini söyleyebiliriz. B... vilayetinden bir oyunla Zeyniler köyüne atanır. Köydeki pek çok olumsuzluğu iyi niyeti ve çalışkanlığı ile gidermeye çalışır. Feride'nin öğretmenlik mesleğine olan yaklaşımı pek çok yazar tarafından övülmüş, adeta idealleştirilmiştir: "Feride, okul, eğitim ve çevrenin kuram, ideoloji ve siyasal tartışmalarla değil, uygulamalarla değiştirilebileceğinin edebiyatımızdaki simgesidir" (Duymaz, 2004, 149). Fakat bir gün maarif müdürü okulun kapatılmasına karar verir. Feride yine bürokrasinin çarklarına takılmıştır.

Kirli yakalı başkâtip, beni tam iki saat istintak etti. Evrakı tekrar tekrar gözden geçiriyor: "Müteferrika senetleri", "evrak-ı müsbite", "lüzum müzekkeresi", "beyanname sureti", falan diye birçok anlamadığım şeyler soruyor, ihtiyar heyetinden getirdiğim mazbatalara itiraz ediyordu.

Ben ikide birde şaşırıdıkça onun öyle bir dudak bükmesi, 'Sözde bunlar da hoca!' diye bir hakaret etmesi var ki... Yanlış battal edilmiş bir senet pulu için beni âdeta ağlatacaktı." (Güntekin, 2008, 294)

Başkâtibin bu titizliğine maarif müdürü öfkeyle şöyle karşılık verir: "Bıktım efendim senden, bıktım senden. Bu ne şekilperestlik, bu ne küflenmiş kırtasiyecici kafası." (Güntekin, 2008, 295). Aslında kırtasiyecilikten bıkan yine kırtasiyeciliği savunan zihniyettir. Nitekim aynı maarif müdürü, Feride kendisini görmeye geldiğinde neden muallimlerin kartvizit bastırmadıkları konusunda uzun bir nutuk çekmiştir. Bütün bu karmaşa, güvensizlik ve hatta saygısızlık ortamında Feride, yanına bir evlat gibi aldığı Münise'yi düşünerek katlanıp, utanmayı ve aşağılanmayı göze alır:

"Evet, ben şimdi eski Feride değildim. Hemen hemen ağır vazifeleri olan bir anneydim.

O vakit tekrar döndüm. Yağmur altında sokaklarda geçenlere el açan bir fukara gibi başım önüme düşmüş, sesimde bir korkak dilenci ahengiyle,

— Beyefendi, beklemeye vaktim yok, dedim. Söylemeye utanacağım, fakat müşkül bir vaziyeteyim. Eğer bana hemen bir iş vermezseniz...

Daha fazlasını söyleyemiyordum. Yeisimden, utancımın göğsüm tıkanıyor, gözlerim yaşlarla doluyordu." (Güntekin, 2008, 299)

Bir dilenci gibi konuşmak, bundan utanmak ona ancak kimsenin gitmek istemediği "berbat bir yer" olduğu söylenen bir köy okuluna atanma lütfünü sağlayacaktır. Feride, Münise'yi düşünürken vicdanına danışmakta, bir dilenci gibi davranmaya razı olmaktadır. Karşısındaki kurumunsa doğru olanla olmayan arasındaki ayrımı neye göre yaptığı aslında çok da belirgin değildir. Nitekim Feride, maarif müdürü ile konuştuğu sırada Fransız mektebinden bir arkadaşı ile onun gazeteci kocası odaya girerler. Feride'nin bu seçkin insanlarla Fransızca konuşması maarif müdürünün fikrini değiştirmesini ve Feride'nin merkezdeki Darülmuallimata Fransızca hocası olarak atanmasını sağlayacaktır. Böylece, Feride, bürokrasi ile ilk karşılaştığında tecrübeli bir hocanın söylediği "tanıdığa" kavuşmuştur. Reşat Nuri'nin eleştirdiği "teminat" a sahip olmuştur. Bürokrasinin çarkları ancak bu koşul la lehine dönmeye başlamıştır.

Friedrich Nietzsche, değişik dillerde "iyi" nin aynı kavramsal değişime gittiğini ve "soyлу", "asilzade" temel kavramlarından yola çıkarak "ruhça soyлу", "asilza-

de”, “ruhça yüksek” anlamlarında gelişime uğradığına, “kötü” kavramının kökeninin ise “bayağı”, “köylülük”, “alçak” olduğuna dikkat çekmekte, bir sınıf farkından türeyen anlamlarının dikkate değer olduğunu ifade etmektedir (Nietzsche, 2010, 43). Oysa edebiyatta bunun tam tersi imgelere de rastlanabilmektedir. Bazen en soylu davranışı gösteren kişinin toplumun en alt tabakasından biri olduğu görülebilir. Toplumun “soylu” diye adlandırılan kesiminden biri de en bayağı davranışı sergileyebilir. Reşat Nuri’nin romanında ise, iyi davranışın soylu davranış olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Bürokrasiden beklenen de bu doğru davranışın gösterilmesidir. Bunun temelinde de güven duygusunun bulunması gerekmektedir. “Değişik araştırmacılar güven oluşturan özelliklere değişik isimler vermiştir. Mayer ve arkadaşları (1995) bu özellikleri, yetenek, yardımseverlik ve dürüstlük, Mishra (1996) yetkinlik, açıklık, ilgi ve güvenilirlik, Robbins (1997) ise dürüstlük, yetkinlik, sadakat ve açıklık olarak vurgulamışlardır. Bunların birçoğu aynı zamanda etik davranışları da temsil eder.” (İslamoğlu, 2007, 86). Bu davranışların Feride aracılığı ile özendirilmeye çalışıldığını söyleyebiliriz. Reşat Nuri⁴, kendisi ile yapılan bir röportajda, “Romanlarınızın cemiyette tesiri oldu mu? Bunu bizzat müşahede ettiniz mi?” sorusuna şöyle yanıt verir:

“- Bir tanesini hem de korkunç bir şekilde müşahede ettim: Yoldan çıkmış bir muallime için tahkikata gitmiştim. Kadıncağızın elle tutulur tarafı kalmamıştı. Beni görünce:

- Ben ve benim gibiler sizin yumurcaklarımız, Çalı Kuşu’nun kurbanlarıyız. Zannettik ki insan fedakârlık ve ideal yolunda gidirse Feride gibi muhakkak saadete erişir. Biz de yolu tuttuk: Ama işte böyle olduk, dedi.” (Burdurlu, 1998, 26)

Yukarıdaki konuyla ilgili konuşma burada bitiyor ve Reşat Nuri konuyla ilgili başka bir ayrıntı vermiyor. Geride aklımıza takılan sorular kalıyor: Bu muallime Feride’yi takip etmekle kötü bir şey mi yapmıştır? Tahkikatına sebep olan şey Feride’yi yanlış yolda takip etmesinden mi kaynaklanmıştır? Üstelik yazarın muallimeyi haklı ya da haksız gördüğüne dair kuvvetli bir kanıt bulamıyoruz. Diğer taraftan farklı bir örneği de Melâhat Özgü’nün sözlerinde buluyoruz: “Yurdumuzun çeşitli hayat sahnelerini yaşattı. Yaşamlarımıza şekil verdi. Biz köylülerimizin, şehirlilerimizin, işçilerimizin, memurlarımızın, öğretmenlerimizin başlarından geçen olayları onun eserlerinde bulduk. Nankörlüğün, kıskançlığın, yalanın insanları nerelere sürüklediğini onun yazılarında gördük. Doğru ile eğrinin değerini sanatının dünyasında tanıdık” (Özgü, 1958, 187). Bu sözler Reşat Nuri’nin hem öğrencisi hem de okur olarak hayranı olan birinin kaleminden çıkmıştır. Bu noktada iki örnek arasındaki benzerlik ya da ayrılıklar nelerdir tam olarak bilmiyoruz. Fakat Paul Tillich, vicdanın “hayatın çoğu sübjektif ben yorumunu” gösterdiğine dikkat çeker (Tillich, 2006, 56). Edebiyat da bireyin sübjektif ben yorumu vardır. Dolayısıyla yukarıda sorduğumuz sorunun yanıtını vermekte zorlanıyoruz: *Çalılıkusu*’nda okura verilmek istenen mesajlar hayatta ne kadar yankısını bulmuştur bilmiyoruz. Fakat bu “sübjektif yorumlar”ın ortak paydası eğitimde bürokrasinin bireyi dışlamasının ve hatta bireyi yok saymasının doğru olamayacağıdır. Bürokrasinin eğitimi kolaylaştırıcı, doğruyu ve iyiyi özendiren özelliklere sahip olması gerektiği gibi sonuçlara ulaşmak da mümkündür.

4 Reşat Nuri’nin hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi ve belge için Bkz. Kanter, M. Fatih (2006); Öner, Olcay (1983).

Sonuç

Reşat Nuri Güntekin'in romanlarında toplumsal sorunlara büyük ölçüde yer verilmiş, bu sorunlar arasında eğitimin ne kadar önemli bir yer aldığı da pek çok araştırmacı tarafından vurgulanmıştır. Yazarın *Çalılık*'nda bürokrasiye getirdiği eleştiride de bir eğitimci yaklaşımı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü yazar, bürokrasiyi eleştirirken aynı zamanda olması gerekene de işaret etmektedir: Gereksiz kırtasiyeciliğin bireyi dışlamaması, bürokrasinin menfaatlere alet edilmemesi, bireye hizmetin, kurumun amacı olduğunun unutulmaması... Bu mesajların yanı sıra yardımseverlik, dürüstlük, açıklık, güvenilirlik, yetkinlik ve sadakatin özendirilmesi de söz konusudur. Böylece Reşat Nuri, edebiyatı bir anlamda eğitim aracı olarak kullanmış olmaktadır.

Çalılık'ndaki Feride'nin örnek bir öğretmen olması, eğitimde idealleştirilmesi, yazarın eğitim ütopyasını kahramanın kişiliğine yüklemesi ile ilişkilidir. Fakat böylesine idealleştirilmiş bir öğretmenin bürokrasi karşısındaki zayıflığı ve çaresizliği dikkat çekicidir. Feride, "Ne çeşit huyları var bu memurların yarabbi" (Güntekin 2008: 164) derken okura bürokrasinin keyfiliğinin eğitimde ne denli yıpratıcı olduğunu gösterir. Keyfilik, hizmetin amaç olmaktan çıkıp bürokrasinin amaca dönüşmesine neden olmaktadır. Okur, Feride'nin idealleştirilmiş kişiliğinin karşısında bürokrasinin kırılmaz, bükülmez, "vicdan"dan ya da duygudan yoksun yapısını eleştirir.

Türk edebiyatının çok okunan romanlarından biri olan *Çalılık*, sadece romantizmi değil realizmi ile de okura ulaşmış ve sosyal meselelere getirdiği eleştiriler nedeniyle de unutulmaz olmuştur. Fakat eğitimde edebi eserlerin etkisinin ne denli yönlendirici olduğu tartışılmalıdır. Son yıllarda yapılan eğitim programlarında geniş yer verilen "ahlâk eğitimi", "karakter eğitimi" veya yaygın kullanılmayla "değerler eğitimi"nin amacı, gelecek nesle "iyi insan" olma vasfını kazandırmaktır. "Değer eğitimi"nde edebi eserlerin kullanılabilmesi söylenebilir fakat bu eserlerin davranış oluşturmada uzun dönemli etkisi nasıl olmaktadır? Bürokrasi eleştirisi *Çalılık*'yla başlamış bugüne gelmiştir. Eğer bugün bu eleştiride bir değişim ya da azalma varsa bunda *Çalılık*'nın nasıl bir etkisi olmuştur? Doğrusu bu sorunun yanıtını vermek güç, fakat olumlu bir etkisi olduğu yönünde fikir yürütülebilir.

Kaynakça

- ALTUÇ, Taylan (2005). **Bir Ruh Kimliği Reşat Nuri Güntekin**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- BACANLI, Hasan (1999). **Duyuşsal Davranış Eğitimi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- BURDURLU, İbrahim Zeki (1998). **Reşat Nuri Güntekin**, İstanbul: Toket Yayınları.
- ÇELİK, Hüseyin (2000). **Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DEVELLİÖĞLU, Ferit (1999). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DREYFUS, Françoise (2007). **Bürokrasinin İcadı Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet etmek (18.19.yüzyıl)**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DUYMAZ, Recep (2004). "Reşat Nuri Güntekin'in Öğretmenleri ve Çalığışu Örneği", **Kadın/ Journal For Woman Studies**, Kıbrıs: Dođu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 131-151.
- EMİL, Birol (1984). **Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası: Harebelerin Çiçeğinden Gökyüzüne**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GÜNGÖR, Erol (1995). **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2012). **Acımak**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2012). **Anadolu Notları I-II**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2008). **Çalığışu**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2012). **Yeşil Gece**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- HAYBER, Abdülkadir (1993). **Halide Edip, Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İLERİ, Selim (1975). "Dokuz Öykücü: Öykümüzde Bir Sevecenlik Fırtınası: Reşat Nuri Güntekin", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, 75-84.
- İSLAMOĞLU, Güler (2007). "Etik ve Güven", **İş Hayatında Etik**, Haz. Suna Tevrüz, İstanbul: Beta Basım A.Ş., 83-119.
- KANTER, M. Fatih (2006). **Ölümünün 50. yılında belgelerle Reşat Nuri Güntekin**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- NACI, Fethi (2003). **Reşat Nuri'nin Romancılığı**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- NIETZSCHE, Friedrich (2010). **Ahlâkın Soykütüğü Üstüne**, Ankara: Say Yayınları.
- ÖNERTOY, Olcay (1983). **Reşat Nuri Güntekin**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜ, Melâhat (1958). "Hatıra Defterinden: Hocam Reşat Nuri Güntekin'in Ölüm Yıldönümü Vesilesiyle", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 186-187.
- SHARMA, Ram Sharan (2003). **Encyclopaedia of value and moral education**, New Delhi: Cosmo Publications.
- ŞAT, Nur (2009). "Kamudaki Yeni Yönetim Anlayışı, Weber Bürokrasisinin Sonu Mu?", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl:1, Sayı: 3, Çorum.
- TERZİ, Mehmet Akif (2012). **Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi ve Memur**, Ankara: Sistem Ofset.
- TILLICH Paul (2006). **Ahlâk ve Ötesi**, İstanbul: İz Yayıncılık.
- TURAL, Erkan (2009). **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, Ankara: TODAİE yayınları.
- UÇAN, Hilmi (2007). "Çocuk, Aile, Okul Üçgeninde Reşat Nuri Güntekin'in Bir Kadın Düşmanı Adlı Romanı". **Millî Eğitim**, 18-27.
- WEBER, Max (2005). **Bürokrasi ve Otorite**, Çev. Bahadır Akın, Ankara: Adres Yayınları.

THE BUREAUCRACY CRITIQUE OF EDUCATION IN ÇALIKUŞU AND MORAL EDUCATION IN THE BUREAUCRACY

Refika ALTİKULAÇ DEMİRDAĞ*

Ali ALTİKULAÇ**

Abstract

The bureaucracy is criticized in Reşat Nuri Güntekin's (1889-1956) novel named *Çalığışu* (1922). It is emphasized matters such as redundant red tape, exclusion of the individual, the bureaucracy that is made a tool of personal benefits. The author also shows how it should be at the same time criticizing the bureaucracy. Primarily, should laws and regulations that regulates the functioning of the institutions take into account variable conditions of the human factor? We can find the answer to this question is in the novel. Feride heroine of the novel, becomes entered into the order of the bureaucracy from the moment she wanted to be a teacher. We can observe that she faced with the bureaucracy at various stages of her life and was crushed against the bureaucracy in the novel. The author uses this relationship that he established between the heroine and the bureaucracy, to transmit some messages to the reader. First of all, the bureaucracy in education should exclude redundant red tape. In case it should sometimes identify the difference between right and wrong in consultation with emotions. In short, it should keep in mind the factor of "conscience". In this study, it has been tried to show how the author associates the bureaucracy with the concepts of "conscience" and "relent" in the novel.

Key Words: Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*, the bureaucracy, conscience

* Assistant Prof. Dr.; Aksaray University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature

** Research Assistant, Gazi University, Education Faculty, the Department of Science,